

Aan rechten is niets liberaals

Over vrouwenhandelslactoffers en geëmancipeerde sekswerkers¹

Marjan Wijers

In Frankrijk krijgen prostituees die aangifte willen doen van verkrachting van de politie te horen dat ze maar geen prostituee hadden moeten worden.² In Engeland kan straatprostituees een *Anti Social Behaviour Order* worden opgelegd die hen de toegang tot bepaalde buurten verbiedt, inclusief de buurt waar zij wonen. In Finland kunnen sekswerkers niet samenwerken zonder dat de een het risico loopt vervolgd te worden als pooier van de ander. In Griekenland is prostitutie legaal, maar mogen prostituees niet trouwen. In Portugal verliezen sekswerkers de voogdij over hun kinderen op grond van hun beroep. In Zweden zijn sinds 1999 klanten strafbaar, met grote consequenties voor het leven, het werk en de veiligheid van sekswerkers, maar werden zij zelf systematisch uitgesloten van het publieke debat.³ En in Nederland gaat de discussie – acht jaar na de opheffing van het bordeelverbod – niet meer over rechten, werkomstandigheden of positieverbetering, maar over de vraag of prostituees over een vrije wil beschikken. Of zoals Baukje Prins het formuleert: kunnen prostituees kiezen voor hun werk en moet die keuze serieus genomen worden? Zijn niet alle prostituees eigenlijk slachtoffer, ongeacht wat zij daar zelf over zeggen? Moeten we, in plaats van ‘al dat liberale gepraat over eigen keuze en respect voor wat vrouwen zelf willen’ (Prins, 2006; Schaap-

man, 2004; 2007), onze inspanningen niet beter richten op het ontmoedigen van prostitutie: reddingsprogramma's voor prostituees en afkickprogramma's voor klanten?⁴

Hoe komt het dat in Nederland het debat weer lijkt te verschuiven naar de morele aanvaardbaarheid van prostitutie? Is de opheffing van het bordeelverbod zo succesvol geweest dat de discussie over rechten achterhaald is? Of is juist het tegendeel aan de hand: zijn we zo teleurgesteld dat de decriminalisering van het prostitutiebedrijf ons niet heeft gebracht wat we hoopten, dat we de moed maar hebben opgegeven? Maar om te beginnen, waarom zou je je bekommeren om rechten?

Mijn bekommernis vindt in ieder geval zijn wortels in twaalf jaar werken bij de Stichting Tegen Vrouwenhandel. Werken met slachtoffers van mensenhandel leert je wat de betekenis van rechten is. Mijn cliënten waren rechteloos omdat ze vreemdelingen waren en illegaal,⁵ maar eerst en vooral omdat ze prostituee waren. Hoeren hebben geen rechten. Die les hadden mijn cliënten al snel geleerd. Mijn cliënten wisten ook dat het niet uitmaakte of ze zelf besloten hadden in de prostitutie te werken of daartoe gedwongen waren. Eens een hoer, altijd een hoer. En wie maakt zich druk om geweld tegen hoeren? Hadden ze maar geen hoer moeten worden, is vaak de reactie. Door mensen geen rechten te geven,

door ze te stigmatiseren en te marginaliseren, geef je de boodschap af dat ze straffeloos te misbruiken te zijn. En dat is ook precies wat gebeurt.

In Nederland wilden we het anders doen. De opheffing van het bordeelverbod in 2000⁶ zou het mogelijk moeten maken vrijwillige prostitutie te reguleren, onvrijwillige prostitutie en andere misstanden beter te bestrijden en de positie van prostituees te verbeteren.⁷ Maar, moeten we acht jaar later constateren, vooralsnog heeft het gemeenten, exploitanten en prostituees niet gebracht wat we er met ons allen van hadden verwacht. Vrouwenhandel staat weer volop in het nieuws. Amsterdam sluit met de Bibob⁸ in de hand een flink deel van de Wallen. Op één stad na hebben alle vier grote steden hun tippelzones gesloten – de beroemde boegbeelden van het pragmatische Nederlandse gedoogbeleid. De ramen staan leeg en exploitanten klagen over oneerlijke concurrentie met het illegale circuit. Het publieke beeld van prostituees lijkt weer te kantelen naar slachtofferschap. En de positie van prostituees is, volgens het meest recente WODC-rapport, niet of nauwelijks verbeterd. Sterker nog, prostituees lijken massaal de vergunde bedrijven te ontvluchten, terwijl het toch de bedoeling was juist hen een betere positie en meer bescherming te bezorgen (Daalder, 2007).

De vraag is welke conclusie we hieruit moeten trekken. Betekent dit dat al die mooie doelen en bedoelingen een hopeloze queeste zijn? Dat prostitutie gewoon inherent schadelijk is voor vrouwen en dat we moeten stoppen met te denken dat je dat recht kan breien? En als dat allemaal niet zo is, wat is er onderweg dan fout gegaan?

De opheffing van het bordeelverbod: wat is er onderweg misgegaan?

De oorsprong van de opheffing van het bordeelverbod ligt in de brede emancipatiebeweging en de bestrijding van seksueel geweld begin jaren tachtig. Terwijl nu de discussie vooral lijkt te gaan over controle en regulering, ging het toen over rechten, en over stigma, en hoe het onderscheid tussen 'slechte' en 'fatsoenlijke' vrouwen – hoeren en madonna's – tegen alle vrouwen werkte. Waarschijnlijk verklaart dat waarom in Nederland de discussie over de bestrijding van vrouwenhandel (tegenwoordig mensenhandel) – veel meer dan in andere landen – steeds verbonden is geweest met de strijd voor rechten van prostituees. Bestrijding van geweld tegen vrouwen en verbetering van hun juridische, economische en sociale positie zijn in het Nederlandse emancipatiebeleid immers altijd nauw met elkaar verbonden geweest. Toch lijkt dit uitgangspunt in de loop van bijna twintig jaar debat over de opheffing van het bordeelverbod steeds verder uit beeld te zijn geraakt.

Want wat was er nu zo nieuw aan de opheffing van het bordeelverbod? Niet de wens tot regulering. Door de eeuwen heen heeft de overheid geprobeerd prostitutie beheersbaar te maken of te houden. Afhankelijk van de heersende moraal werd daarbij de oplossing gezocht in vervolging, regulering of gedogen. Ook het willen bestrijden van misstanden is niet nieuw. Josephine Butler trok al rondom 1900 ten strijde tegen de wantoestanden die heersten in Engelse bordelen en de eerste antivrouwenhanderverdragen stammen uit het begin van de vorige eeuw (De Vries, 1997; Wijers & Chew, 1999).

Wel nieuw was de erkenning van prostitutie als werk en de inzet van het arbeidsrecht om de positie van prostituees te verbeteren. Maar juist die positie blijkt na acht jaar opheffing van het bordeelverbod niet of nauwelijks

verbeterd, zoals de laatste WODC-evaluatie laat zien (Daalder, 2007). Ik noem een paar voorbeelden. Er bestaat nog steeds grote onduidelijkheid over de arbeidsverhoudingen in de prostitutie en de regels van de belastingdienst. Zowel prostituees als exploitanten werden na de legalisering voor het eerst geconfronteerd met de wet- en regelgeving die in Nederland aan werkenden en aan bedrijven wordt gesteld. Toch is er weinig geïnvesteerd in voorlichting over arbeidsrechtelijke aspecten, aan exploitanten, maar ook aan prostituees. Bovendien is bij de invoering van het vergunningstelsel nauwelijks rekening gehouden met de positie en de belangen van prostituees, zoals de bescherming van hun privacy. Zo worden exploitanten geacht te controleren of de prostituees in hun bedrijf legaal mogen werken via een kopie van hun paspoort. Dat betekent dat exploitanten beschikken over de privé-gegevens van de prostituee, hetgeen hun machtspositie aanmerkelijk versterkt – terwijl we toch juist meer evenwichtige verhoudingen nastreefden. Zolang het stigma op prostitutie nog zo groot is – en dat verandert niet vanzelf door het schrappen van een paar regels in het wetboek van strafrecht – hebben prostituees immers een groot belang bij anonimiteit. Ook bij de belastingen speelt de kwestie van privacygevoeligheid. Het is niet echt aanmoedigend als er opeens een belastinginspecteur thuis bij je voor de deur staat, zoals een prostituee vertelt, terwijl je familie niet weet dat je in de prostitutie werkt.⁹ Correcte behandeling is nog steeds een probleem, niet alleen door zakelijke dienstverleners maar ook door de overheid. Vergunningen zijn vooral verleend aan bestaande exploitanten. Daarbij hebben de meeste gemeenten dat aantal gelijk als maximum gesteld, terwijl daarnaast verschillende gemeenten de invoering van het vergunningstelsel hebben gebruikt om het aantal bedrijven te verminderen. Als gevolg is

er niet alleen nauwelijks ruimte voor vernieuwing in de sector, maar is het voor prostituees zelf ook zo goed als onmogelijk een eigen bedrijf te starten.¹⁰

En misschien wel het belangrijkste: de mogelijkheden om zelfstandig te werken lijken voor prostituees minder in plaats van meer te zijn geworden. Een escort die zelfstandig werkt en dat ook zo wil houden, maar die ook graag legaal wil werken beschrijft dat treffend in een artikel in *Lover* (Marie-Christine, 2007). Aanvankelijk geeft ze gewoon haar inkomsten aan de belasting op en denkt dat daarmee de kous af is, maar dan hoort ze van collega's dat je in de meeste gemeenten ook een vergunning moet hebben. Ze neemt contact op met de gemeente. Die zegt dat een vergunning bij 'beperkte werkzaamheden' niet nodig is, maar wanneer het dan wel nodig is kan de betreffende ambtenaar haar niet vertellen. Als ze voor de zekerheid ook nog even naar de politie belt, omdat die de vergunningen uitgeeft, meldt die dat alle sekswerkers vergunningplichtig zijn. Dan maar naar een andere gemeente. Daar zijn volgens de betreffende ambtenaar zelfstandige escorts niet vergunningplichtig, maar krijgt ze, na een aantal keer daar gewerkt te hebben, onverwacht een emailtje van een andere ambtenaar dat het toch verboden is zonder vergunning te werken.

Ondertussen mag deze escort blij zijn dat ze geen *undercover* controleteam van de politie is tegengekomen. Naast het feit dat de boete net zo hoog kan uitvallen als de studieschuld die ze juist met haar werk probeert te ontwijken, lijkt haar dat toch ook wel schrikken: ineens vier mensen voor je neus in plaats van de ene klant die je verwacht. Gewoon een vergunning aanvragen en dan maar zien, is geen optie. In de eerste plaats kost dat vaak minimaal € 1.000 op jaarbasis, die iemand ook kwijt is als de vergunning geweigerd wordt. En in de tweede plaats wordt een ver-

gunningverzoek met naam en toenaam openbaar gemaakt. Niet goed voor het contact met burens, en ook niet voor een toekomstige carrière. De enige optie lijkt om toch maar te gaan werken voor een vergunninghoudende exploitant, maar ja, dat wou de schrijfster nou juist niet. 'Een nogal magere invulling van het idee van positieverbetering', sluit ze af.

Terug naar af?

In de eerste plaats lijkt het me nog steeds wat te vroeg om bovenstaande conclusie te trekken. Dat de legalisering niet onmiddellijk een zichtbare verbetering van de positie van prostituees heeft opgeleverd is teleurstellend, maar niet onverwacht. Het is immers een illusie te denken dat honderd jaar maatschappelijke en arbeidsrechtelijke uitsluiting in een paar jaar ingehaald zouden kunnen worden.

Maar boven alles kunnen we – denk ik – de conclusie trekken dat bestuurders in de praktijk de omslag van 'oude manieren' – controle, repressie, openbare orde – naar een meer positieve, emancipatoire benadering uiterst moeizaam blijken te maken (Wijers, 2003). Het is gemakkelijker om te bedenken 'wat willen we niet' dan 'wat willen we wel?' Als prostituees wegtrekken naar de niet gereguleerde circuits, is het gemakkelijker om de controle uit te breiden – naar de escort, naar thuiswerksters – dan te bedenken hoe je de vergunde sector zo aantrekkelijk kan maken dat vrouwen (en exploitanten) daar graag willen werken. Verbieden is gemakkelijker dan faciliteren. Dat heeft zich ook vertaald in beleid, of beter gezegd, in gebrek aan beleid. Als er één aspect verwaarloosd is in de afgelopen jaren, is dat wel de verbetering van de positie van prostituees.

En toch zit daar de sleutel tot de oplossing. Iedereen vindt dat prostituees zo onafhankelijk en zelfstandig mogelijk moeten werken, maar in plaats van gemakkelijker is dat moei-

lijker geworden sinds de opheffing van het bordeelverbod. Iedereen is zich bewust van het stigma op prostitutie, maar juist daarmee is in de ontwikkeling van het vergunningstelsel geen rekening gehouden. Gevolg van dit alles is dat niet alleen illegale migranten maar ook een substantieel deel van de Nederlandse prostituees er de voorkeur aan geeft anoniem te werken buiten het gereguleerde en gecontroleerde circuit.

Of vooruit?

Hoe zou het anders kunnen? Om maar wat te noemen: een overheid die serieus werk maakt van de arbeidsemancipatie en de verbetering van de positie van prostituees, die het tot haar verantwoordelijkheid rekent dat prostituees geïnformeerd zijn over hun rechten en die hen steunt in het claimen daarvan. De opheffing van het bordeelverbod geeft prostituees weliswaar de middelen in handen om op te komen tegen machtsmisbruik en willekeur – de klassieke functie van het arbeidsrecht –, maar voor een situatie waarin partijen niet alleen formeel maar ook materieel een gelijkwaardige positie innemen is meer nodig. Er is tenslotte een flinke achterstand in te halen.

Een beleid dat rekening houdt met de belangen en behoeften van prostituees en hen als serieuze gesprekspartner neemt, bijvoorbeeld waar het gaat om het beschermen van hun privacy tegenover exploitanten en de belasting. Een gemeentelijk beleid dat de autonomie van prostituees ondersteunt en zelfstandig werkende vrouwen of kleinschalige bedrijfjes die door vrouwen zelf worden gerund, stimuleert. Hulp en bescherming voor alle vrouwen die slachtoffer zijn van mensenhandel of andere vormen van geweld, los van de vraag of ze bereid en in staat zijn te getuigen tegen hun misbruikers.

Ondersteuning voor vrouwen die eruit willen stappen: slechts 6% van de gemeenten

Demonstratie van sekswerkers voor hun rechten tijdens de European Conference on Sex Work, Human Rights, Labour and Migration in Brussel, 2005. Foto: Quentin Deltour (EspaceP)

heeft hier een beleid op. En voor degenen die in de prostitutie werken en dat voornamelijk willen blijven doen: een actief beleid om de macht van exploitanten terug te dringen, de werkomstandigheden te verbeteren, en de autonomie van prostituees te waarborgen zodat zij zelf de baas zijn over welke klanten ze nemen en wat ze daarmee wel of niet willen doen.

Dan hebben we nog de klanten

Ook in Nederland gaan er stemmen op om klanten, in ieder geval van gedwongen prostituees, te criminaliseren. De vraag is of dat verstandig is. De geschiedenis laat zien dat maatregelen die prostituees verder marginaliseren of stigmatiseren – en dat is ook het stigmatiseren of strafbaar stellen van klanten – een groot risico lopen terug te slaan op de zwakste partij: de prostituees. Bovendien kun je niet de boodschap afgeven dat hoerenlopers minderwaardig zijn zonder tegelijkertijd de boodschap te geven dat hoeren minderwaardig zijn.

Laten we even naar Zweden kijken. Daar zijn klanten in 1999 strafbaar gesteld. Door de overheid is nooit onderzoek gedaan naar de effecten daarvan op prostituees: degenen die het verbod pretendeert te beschermen. Daar ging het ook niet om. Het ging om het maken van een moreel statement. Een statement over hoe in de ogen van de wetgever – en de feministen die dit verbod bepleitten – de wereld, te beginnen bij Zweden, er uit zou horen te zien. Maar er is wel informatie van onafhankelijke onderzoekers en van sekswerkers zelf, en een rapport van een onderzoekscommissie van de Noorse regering (Kulick, 2003, 2004; Östergren, 2006). Dat laat zien dat de nieuwe wet heeft geleid tot meer geweld tegen prostituees, vooral tegen vrouwen die op straat werken – er is nauwelijks meer tijd om te onderhandelen en een klant in te schatten, – én tot meer pooiers: het is moeilijker geworden voor prostituees om zelf hun zaken te regelen. Omdat de politie het bezit van condooms als bewijs tegen klanten gebruikt, is het condoomgebruik onder prostituees en klanten gedaald. En klanten die eerst misschien bereid waren actie te ondernemen als ze vermoedden dat een vrouw slachtoffer was van mensenhandel of andere vormen van dwang, zijn dat nu niet meer. Of prostitutie minder is geworden valt niet te zeggen. Wel is duidelijk dat de wet heeft geleid tot minder *zichtbare* prostitutie, lees straatprostitutie, en dat meer Zweedse klanten hun heil in de buurlanden zoeken. Vanuit het oogpunt van openbare orde een eclatant succes dus. Of prostituees zelf ermee gebaat zijn is een ander verhaal.

Dat neemt niet weg dat aan klanten nog wel wat valt op te voeren. Maar dan graag zonder schuld en boete. Er is misschien niet genoeg, maar wel wat onderzoek naar klanten gedaan. Dat laat bijvoorbeeld zien dat juist mannen die *geen* problemen of schuldgevoelens hebben bij hun eigen prostitutiebezoek

het meest respectvol omgaan met prostituees (De Graaf, 1995). Dat zijn dus niet de mannen die van jongs af aan hebben geleerd dat het slecht is om 'naar de hoeren te gaan', of zoals antiprostitutiestrijdsters graag stellen, 'een vrouw te kopen'. Een uitdrukking die overigens een onthullend voorbeeld is van de vereenzelving van vrouwen met hun lichaam.

En tenslotte kan je nog overwegen om klanten van prostituees die onder dwang werken strafbaar te stellen. Maar de vraag is of je dat moet willen. Hoe bewijs je bijvoorbeeld dat een klant dit weet? En wat betekent het voor de betrokken vrouw om te moeten getuigen in een strafzaak? Niet alleen tegen haar handelaren, maar ook nog eens tegen haar klanten. We weten allemaal dat het strafrecht niet voor de slachtoffers is gemaakt en de kans groot is dat slachtoffers nog verder getraumatiseerd worden. Tel daarbij op dat de preventieve waarde van het strafrecht uiterst gering is. De vraag is dan of het hier niet eerder om symboolwetgeving gaat om ons eigen geweten gerust te stellen, dan om een effectief middel dat de betrokken vrouwen echt helpt.

En ten slotte

De opheffing van het bordeelverbod is een prille eerste stap en niet het einde, zoals de overheid soms lijkt te denken. En hoe armerig ook uitgevoerd en hoe moeilijk ook nog om rechten daadwerkelijk te claimen, dat betekent niet dat prostituees – van vrouwenhandelslachtoffer tot geëmancipeerde sekswerker – zonder rechten beter af zijn. Het recht om zelf te kiezen voor dit werk of juist niet, het recht om beschermd te zijn tegen geweld en afpersing, het recht om onder goede en veilige omstandigheden te werken, het recht om samen met anderen te kunnen werken, het recht om te procederen tegen exploitanten,

klanten of de overheid, en het recht om een stem te hebben in alle beslissingen die leven en werk aangaan. Prostitutie is geen gewoon werk, maar het is wel werk. En aan rechten is niets liberaals.

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van de lezing 'Aan rechten is niets liberaals', co-referaat bij de Aletta Jacobs lezing van Karina Schaapman (Universiteit van Groningen, 7 maart 2007) en de lezing 'Opheffing bordeelverbod: achterhaald idealisme of (nog steeds) een nieuwe kans?', ter gelegenheid van de conferentie www.prostitutiebeleid.nl, georganiseerd door de Gemeente Den Haag (7 februari 2008), www.prostitutiebeleid2008.nl.
- 2 De voorbeelden zijn gebaseerd op persoonlijke informatie van sekswerkers uit de betrokken landen en *Sex workers' rights, report of the European conference on Sex Work, Human Rights, Labour and Migration*, Brussel, 2005.
- 3 (Vrouwelijke) politici weigerden bijvoorbeeld hun medewerking aan publieke debatten over het wetsontwerp dat klanten strafbaar stelde als ook sekswerkers deel zouden nemen.
- 4 Zoals de Amerikaanse 'John schools', hervormingsprogramma's waar mannen die veroordeeld zijn voor prostitutiebezoek, gedwongen naar toe moeten om te worden toegesproken over sociale misstanden, uitbuiting, regelgeving en seksverslaving. Zie onder anderen Bernstein, 2008.
- 5 Een van de eerste actiepunten van de Stichting Tegen Vrouwenhandel was in 1987 dan ook een (tijdelijke) verblijfsvergunning voor slachtoffers van mensenhandel. Dat is gelukt, maar nog steeds verbiedt de Wet arbeid vreemdelingen het verlenen van een tewerkstellingsvergunning voor arbeid in de seksindustrie. Daarmee zijn buitenlandse (niet-EU) prostituees (nog steeds) per definitie aangewezen op het illegale circuit, een positie die hen uiterst kwetsbaar maakt voor mensenhandel en andere vormen van geweld en uitbuiting. Op dit probleem – dat buitenlandse prostituees gemeen hebben met bijvoorbeeld ongedocumenteerde *migrant domestic workers* – ga ik in dit artikel niet verder in.

- 6 Met de wetwijziging werden het algemeen bordeelverbod en het verbod op souteneurschap opgeheven: de betreffende artikelen werden uit het Wetboek van Strafrecht geschrapt. Tegelijk werd het artikel over mensenhandel en gedwongen prostitutie aangescherpt.
- 7 De zes hoofddoelstellingen van de wet waren: 1. het beheersen en reguleren van vrijwillige prostitutie, onder andere door het invoeren van een vergunningstelsel; 2. het verbeteren van de bestrijding van exploitatie van onvrijwillige prostitutie; 3. het beschermen van minderjarigen tegen seksueel misbruik; 4. het beschermen van de positie van prostituees; 5. het ontvlechten van prostitutie en criminele randverschijnselen; 6 het terugdringen van de omvang van prostitutie door illegalen.
- 8 Bibob staat voor Wet Bevordering Integriteit Beoordelingen door het Openbaar Bestuur. De wet moet voorkomen dat vergunningen in bijvoorbeeld de prostitutie, horeca of de bouw misbruikt worden voor criminele activiteiten.
- 9 Een opmerkelijk gegeven uit de recente WODC-evaluatie is dat in vergelijking met de evaluatie uit 2002 minder prostituees zeggen belastingaangifte te doen in plaats van meer: 37 % tegen 64 % in 2002 (Daalder, 2007; Dekker et al., 2006).
- 10 In dezelfde trant valt op dat in de discussie over de sluiting van een groot deel van de Wallen de gevolgen voor de in die bedrijven werkende prostituees blijkbaar door niemand belangrijk worden geacht, terwijl er toch honderden vrouwen zijn die hierdoor hun werkplek verliezen. Stel je dat eens in een andere sector voor.
- Kulick, D. (2005). *On the Swedish model*, talk delivered at *Beijing plus ten meetings* (www.globalrights.org/trafficking).
- Kulick, D. (2003). Sex in the new Europe, the criminalization of clients and Swedish fear of penetration, in: *Anthropological Theory* Vol 3(2): 199–218, London: Sage Publications.
- Marie Christine. *Het bordeelgebod*, Lover 2007/3.
- Östergren, P. (2006). *Sex workers critique of Swedish Policy* (www.petraostergren.com).
- Prins, B. (2006). *Meelevend wantrouwen. Over paternalisme, prostitutie en pornografie*, in: Waterstof (<http://www.waterlandstichting.nl/>).
- Schaapman, K. (2004). *Zonder moeder*, Amsterdam: Uitgeverij Balans
- Schaapman, K. (2007). *Hoerenlopen is niet normaal. Twijfels bij een liberaal prostitutiebeleid*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Sex workers' rights, report of the European conference on Sex Work, Human Rights, Labour and Migration*, (2005) Brussel (www.sexwerkeurope.org).
- Wijers, M. en Lap-Chew, L. (1999). *Trafficking in women, forced labour and slavery-like practices in marriage, domestic labour and prostitution*, report on the request of the UN Special Rapporteur on Violence Against Women, Utrecht/Bangkok: STV/GAATW.
- Wijers, M. (2003). Opheffing bordeelverbod: nieuwe wetten, oude zeden?, in: *Staatscourant* nr. 219, 12 november 2003.
- Vries, P. de (1997). *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911*, Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Working Group on the legal regulation of the purchase of sexual services. (2004). *Purchasing sexual services in Sweden and the Netherlands: legal regulation and experiences* (English Version). Norway: Norwegian Ministry of Justice and Police.

Literatuur

- Bernstein, (2008). *Temporarily yours. Intimacy, authenticity and the commerce of sex*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Daalder, A. L. (2007). *Prostitutie in Nederland na de opheffing van het bordeelverbod*, Den Haag: Bju/WODC.
- Dekker, H., Tap, R., Homburg, G. (2006). *Evaluatie opheffing bordeelverbod, de sociale positie van prostituees 2006*, Amsterdam: Regioplan/WODC.
- Graaf, R. de (1995). *Prostitutes and their clients; sexual networks and determinants of condom use*. Amsterdam: Proefschrift Universiteit van Amsterdam.